

Mindaugas DEGUTIS

Socialinė struktūra ir kultūriniai pokyčiai

Daugybė straipsnių mūsų krašto periodikoje yra skiriama dabartinės visuomenės padėties įvertinimui. Ji įvardijama tai kaip krizė, tai kaip "normalūs" pereinamojo laikotarpio sunkumai, analizuojama politiniais, ekonominiais aspektais. Deja, dauguma tų straipsnių viso labo konstatuoja faktus, pateikia vertinimus, nesiimdami gilesnės socialinės-kultūrinės analizės. Todėl šio darbo tikslas yra panagrinėti mūsų visuomenės situaciją per pastaraisiais metais įvykusių kultūrinių pokyčių bei tų pokyčių santykio su socialine struktūra prizmę. Šiai analizei aš pasitelksiu amerikiečių sociologo R.K.Merton'o kultūrinės adaptacijos teorijoje¹ vartojamas sąvokas.

Dabartinio visuomenės nestabilumo priežastys nėra vien politinio ar ekonominio pobūdžio. Gilesnių jo šaknų reikia ieškoti kultūrinėje krizėje, sukeltoje pereinamojo laikotarpio kaitos procesų. Tai, kas šiuo metu vyksta mūsų visuomenėje, tiksliausiai būtų pavadinti anomijos vardu. Šis terminas², sociologų vartojamas jau beveik šimtą metų, žymi visuomenės vertybinę krizę. Kitaip tariant, bendrų elgesio normų, užtikrinančių socialinę tvarką, sunykimą, socialinių ryšių ir kontrolės silpnėjimą. Patikimiausi ir prieinamiausi anomijos empiriniai indikatoriai, nors ir netiesiogiai rodantys socialinių sątyų atsipalaidavimą, iki šiol buvo nusikaltimų, skyrybų ir savizudybių skaičius. Lietuvoje prieinama statistika (žr. diagramas 1 ir 2³) neleidžia atmesti šios sampratos kaip nepagrįstos ar nereikšmingos mūsų analizei.

Galbūt kas nors prieštaraus: "Nusikaltimus daro tik dalis žmonių. Kuo čia dėta visa visuomenė?" Tai tiesa tik iš dalies. Kas konkrečiai taps nusikaltėliu, matyt, iš tiesų, priklauso nuo konkrečių aplinkybių, psichologinių žmogaus savybių. Bet nusikalstamumo didėjimas turi savo socialines-kultūrines priežastis.

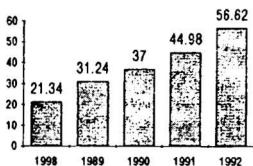
Pastarųjų kelių metų visiems gerai žinomi ir be jokios abejonės džiaugsmingi pokyčiai, deja, turėjo ir ne tokių džiugių aspektų, kurių rezultatus stebime dabar. Politiniai pokyčiai sukūrė tokią situaciją, kai

¹ R. K. Merton Social Theory and Social Structure. 1968 New York p.p. 185 - 214.

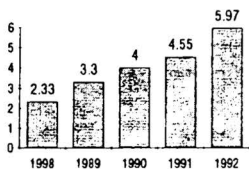
² Pirmasis šią sąvoką pasiūlė prancūzų sociologas E. Durkheim'as (1858-1917)

³ Duomenys iš VRM informacijos skyriaus.

1 diagrama

Užregistruotų nusikaltimų
skaičius, tūkstančiais

2 diagrama

Sunkių nusikaltimų skaičius,
tūkstančiais

naujai iškilę kultūriniai tikslai⁴ atsidūrė prieštaroje su socialinės struktūros (valstybinių ir visuomeninių institucijų), nesugebančios taip greitai kisti ir prisitaikyti prie naujų sąlygų, siūlomomis institucionalizuotomis⁵ tų tikslų siekimo priemonėmis (t.y. juridinėmis bei moralinėmis normomis). Kultūrinių tikslų vakuumas, atsiradęs po sovietinio režimo žlugimo, netruko būti užpildytas Vakarų (visų pirma amerikietiška) visuomenei būdingais orientyrais - turto, galios, aukšto socialinio statuso, profesinės sėkmės siekimu (visa tai galima pavadinti vienu - konkurencijos - vardu). Tiesa, jog šie tikslai egzistavo ir anais laikais. Jie buvo, bet pusiau nelegaliame statuse, ne tik kultūriškai nepropaguojami, bet ir smerkiami ar net baudžiami. Kadangi jų siekti buvo pakankamai pavojinga, daugelio žmonių prisitaikymo būdas norom nenorom buvo tai, ką R. Merton'as vadina ritualizmu, t.y. tikslų atmetimu. Todėl elgesys, kuris faktiškai turėtų būti tik tikslo siekimo priemone, tapo savitiksliu. Autoritarinė socialinė struktūra, kurią mes turėjome nuo pat pokario laikų, griežtai apibrėžia, ko gali tikėtis ir siekti tam tikros padėties žmogus ir mažai kam kyla noras to nepaisyti. Neužkliūti, nesiimti iniciatyvos, elgtis daugmaž taip, kaip to reikalauja oficialios socialinės normos, yra tokios visuomenės tikslas. Socialinė struktūra, kurios pareiga už-

⁴ Kasdienėje kalboje tai įvardijama pasakymu "dalykai, dėl kurių verta gyventi".

⁵ Institucionalizuotos priemonės yra nebūtinai pačios efektyviausios, siekiant tikslo. Techniškai veiksmingiausios priemonės (pvz., prievarta, apgavystė) dažniausiai yra nepriimtinos, visuomeninis tabu. Institucionalizuotos normos reiškia socialiai aprobuotą kaip leistiną elgesio būdą.

Kultūrinė sistema čia suprantama kaip vertybinių orientacijų visuma. Privalu pasakyti, kad į šio darbo rėmus neįeina kultūrinė analizė. Kultūrinė sistema, be jokios abejonės, yra žymiai sudėtingesnis darinys nei ji pateikiama šiame straipsnyje. Mes nagrinėjame tik vieną jos sluoksnį, orientaciją, kurią būtų galima pavadinti "importu" iš protestantiškos kultūros. Kiek ji bus gyvybinga, koks jos santykis su kita (kitomis?), katalikiška, vertybine orientacija - tai jau atskira, žymiai sudėtingesnė analizė. Mums svarbu tik konstatuoti faktą, jog ji šiuo momentu yra reikšminga mūsų visuomenėje.

tikrinti elgesio normų paisymą, čia ima viršų. Toks disbalansas tarp tikslų ir priemonių veda visuomenę į sąstingį. Bet, šiaip ar taip, sovietinio režimo ar jo žlugimo priežasčių analizė nėra šio straipsnio tema, o prie disbalanso ir ritualinio elgesio mes dar grįšime.

Dabar panagrinėkime kultūrinės sistemos⁶ pokyčius pastaraisiais metais. Tai, kas įvyko po 1989 metų iš esmės pakeitė situaciją. Nors iš pirmo žvilgsnio atsitiko visai nedaug - tiesiog anksčiau buvę nelegalūs tikslai tapo legaliais. Iš tiesų, sociologiniu požiūriu įvyko šis tas daugiau ir visa tai turėjo nepaprastai didelę svarbą (drįstu sakyti, jog net didesnę nei politiniai pokyčiai, nors ir tebuvo jų pasekmė) visuomenei. Tikslai pasidarė ne tik legalūs, bet ir socialiai skatinami, propagandos peršami. Pakito vertybinė visuomenės orientacija - siekti turto, įtakos - tapo ne tik leistina, pageidautina, bet ir būtina, norint įgauti pripažinimą, aukštą socialinį statusą. Atsiradusi galimybė laisvai komunikuoti su pasauliu į vakarus nuo Lietuvos, padažnėjusios kelionės, vakarietiškos kultūros artefaktų (kino filmų, spaudos, daiktų ir t.t.), gyvenimo stiliaus ir prekių reklamos srautas padarė savo. Lietuvos žmonių orientyru tapo "Vakarai", kurie visų pirma reiškia neribotą vartojimą, daiktus, kurie mums yra kiekvieno "iš anapus uždangos" atributas. Straipsniai, kino filmai, televizijos laidos tema "kur mes būtume, jei ne sovietinė okupacija", "kaip gyvenama Vakaruose" normalaus piliečio svajone (visai suprantama ir nesmerktinga) padarė pasiturinčio žmogaus atributiką. Čia būtina dar kartą pabrėžti tą svarbų faktą, kad ši orientacija iš slapta puoselėjamos, bet nedaug tereiškiančios visuomenės stratifikacijai, pasidarė visuomeniškai primetama, propaguojama, t.y. labai reikšminga. Tai reiškia, kad nesugebantis atitikti šios orientacijos žmogus dabar negali tikėtis pagarbos visuomenėje. Nauji daiktai, gyvenimo stilius žmogui, jei jis išgali jo prisilaikyti, lyg suteikia kažkokių charizmatinių savybių, kilsteli jį aukščiau už kitus. O individas, neturintis nors truputėlio tų standartiškų vakariečio atributų, tampa nevertingu. Pradėtos akcentuoti lygios galimybės visiems visuomenės nariams, stipraus, aktyvaus žmogaus kultas reiškia ne ką kitą kaip visišką atsakomybės už nesėkmę ar negalėjimą sutvarkyti savo gyvenimą priskyrimą žmogaus asmeninėms savybėms. Tačiau akivaizdu, kad lygios galimybės tėra formalus teiginys. Realybėje kiekvienas yra skirtingose sąlygose, nulemtose išsilavinimo, amžiaus, socialinio statuso ir daugelio kitų faktorių. Bet visa kaltė suverčiama nevykėliui ir jis priverčiamas jaustis nepilnaverčiu. Čia pacituosiu vieną gan tipišką pasisakymą mūsų spaudoje. Su juo visiškai sutikdamas, vis dėlto noriu jį pateikti kaip savo teiginių iliustraciją:

⁶ Šį tekstą galima surasti spalio 16 d. "Amžias" numeryje.

*"Gilioji priežastis, stabdanti žmonių laisvėjimą, yra socialistinė mąstysena, giliai persmėkusi daugelio sąmonę. Ta mąstysena pasireiškia sovietinio gyvenimo būdo ilgesiu, nors jis ir teikė privilegijas negausiai mažumai, o daugumai tik skurdų gyvenimą, bet duodavo minimalių socialinių garantijų. [...] Vaidas bus dar ryškesnis, jei prisiminsime, kokį požiūrį nuo mokyklos suolo diegė vienpusiškai angažuota grožinė literatūra, savo kelio nesurandančius, neveiklius, "nereikalingus" žmones aiškindama morališkai pranašesniais už aiškaus tikslo siekiančius. Visame kame gyvavo įprotis dėl nevykusio gyvenimo kaltinti auklėjimą, visuomenę, artimuosius, tik ne tą, kuris skundžiasi."*⁷

Tai yra, dabar turi būti atvirkščiai. Štai tokioje savotiškoje psichologinio spaudimo situacijoje norom nenorom atsidūrėme kiekvienas iš mūsų.

3 diagrama

Grįžkime prie teiginio, kad socialiai primetami tikslai atsiduria prieštaroje su įteisintomis jų siekimo priemonėmis. Socialinė struktūra ne kito taip staigiai kaip tai padarė kultūriniai tikslai. Ji tapo akivaizdžiai neadekvati naujai situacijai⁸. Visuomenė jau kuris laikas yra tokioje būklėje, kai tikslai yra ypatingai akcentuojami, o jų siekimo priemonės yra ignoruojamos⁹. Todėl susilpnėjo ryšiai tarp įvairių visuomenės posistemių (žr. diagramą 3.¹⁰).

⁷ Su tokia problema susiduria, kaip tai parodė R. Merton'as, ne tik kaitos procesus patiriančios visuomenės. Bet šiose visuomenėse ji pasireiškia aštriausiai dėl visuomeninių institucijų silpnumo.

⁸ Tai visai suprantama, nes ankstesnės elgesio normos rėmėsi daugiau politine jėga, bet ne vertybiniais principais ir senosioms institucijoms subyrėjus, tos normos neteko pasakutinės savo atramos.

⁹ Tai šiek tiek supaprastinta žymiausio struktūrinio funkcionalizmo sociologijoje atstovo T. Parsons'o schema.

¹⁰ Prisimenant kitą žymų sociologą M. Weber'į (1864 - 1920), galima būtų pasakyti, jog pradedama gyventi ne politikai, o iš politikos. Žr. M. Weber'is Politika kaip profesinis pašaukimas. Politologija, 1991 Nr.2 p.p. 31-33.

Socialinė sistema nebėra palaikoma, kontroliuojama vertybinių orientacijų, o individualus elgesys nebereguliuojamas socialinės sistemos. Visų pirma, tikslai šioje sistemoje įgijo neadekvatų svorį vertybių, reguliuojančių elgesio normas atžvilgiu. Antra, šie tikslai faktiškai yra suformuoti kitos kultūros, todėl tarp jų ir elgesį kontroliuojančių vertybių, kurios iš esmės yra likusios tradicinės, atsiranda įtampa. Dėl šios įtampos ir silpnėja ryšys tarp kultūrinės ir socialinės bei socialinės ir asmenybinės sistemų.

Kodėl gi susidarė tokia situacija? Paveldėtos iš socializmo laikų instituciškai priimtose priemonės, t.y. visuomeninės elgesio normos pasirodė esančios neefektyvios naujiems tikslams siekti. Daugelio žmonių legalaus iškilimo viltys sudūžta, susidūrusios su visuomenės struktūra, kuri kontroliuoja socialinį mobilumą. Mūsų visuomenė atsidūrė tokioje situacijoje, kai vos ne visi jos nariai bando padaryti šuolį aukšty, bet tik nedaugeliui tai pavyksta, laikantis legalių, įteisintų priemonių. Dėl to žmonės, kuriems nepasiseka, kurie neturi net šanso pabandyti, patenka į socialinį ir psichologinį diskomfortą, jaučiasi nepilnaverčiais visuomenės nariais, nes nebeatitinka visuomenės priimtų vertinimo kriterijų.

Taigi turime konfliktinę situaciją tarp visuomeniškai priimtų aspiracijų ir siūlomų jų įgyvendinimui priemonių. Ji gali būti sprendžiama dvejopai:

- (1) vieni žmonės prie šios situacijos prisitaiko inovaciniais elgesiais (naujų kultūrinių tikslų priėmimu ir socialiai įteisintų priemonių atmetimu),
- (2) kiti - ritualiniu (tikslų atmetimu ir besąlygišku normų priėmimu) arba retretistiniu (tiek tikslų, tiek priemonių visiškai atmetimu) elgesiu.

Inovacinis elgesys pasireiškia įvairaus lygio deviacijomis, naujų priemonių pasiūlymu - nuo moralinių elgesio normų pažeidimų iki korupcijos ar kriminalinių nusikaltimų. Kitaip tariant, tie, kas nuolatats pralaušinėja, žaisdami pagal visuomenės priimtas taisykles, visai suprantamai pradeda nebepaisyti jų. Tai ir yra situacija, kuri sociologų vadinama anomija (vertybių krize). Šiuo atveju lieka tik tikslas, visuomenės įteisintos priemonės atmetamos, o tiksliau, visos ar beveik visos priemonės tampa pateisinamos. Kokias tai turi pasekmes visuomenei, galima iliustruoti pora daug sakančių faktų. Straipsnio pradžioje minėti nusikalstamumo duomenys yra vienas iš jų. Nusikalstamumo šuolis yra būtent šių socialinių procesų pasekmė. Siekti praturtėjimo, nsi-renkant priemonių, žudant, vagiant, sprogdinant pasidarė ganėtinai populiariu per pastaruosius metus. Tam palankias sąlygas sudaro silpnos teisėtvarkos institucijos ir įstatyminė bazė. "Vario krizė", kai buvo

vagiami net antkapiai, samdomos žmogžudystės, sprogdinimai - visa tai miniu ne tam, kad dar kartą būtų pasakyta, kaip tai blogai, bet kaip pavyzdį, jog net tokios fundamentalios vertybės kaip mirusiųjų atminimas ar žmogaus gyvybė yra netekusios savo vertės Lietuvoje. Tačiau nusikalstamumas nėra pati didžiausia grėsmė (nors, pasiekęs tam tikrą lygį, gali juo tapti) visuomenės tvarkai. Žymiai pavojingesnis yra dėl jo atsirandantis nepasitikėjimas valstybinėmis institucijomis. Mūsų spaudoje ganėtina dažnai galima paskaityti blogų atsiliepimų apie policiją, prokuratūrą, teismus. Dažnai atsisakoma valstybės paslaugų ir bandoma problemas spręsti savo jėgomis ir savais, taip pat ne visada legaliais, metodais. Šiaip ar taip, nusikalstamumas yra drastiškas inovacinio elgesio pavyzdys. Yra mažiau pastebimų ir statistikos nefiksuojamų, bet nė kiek ne mažiau grėsmingų visuomenei deviacijos formų. Biznieriai maną, kad jie turi teisę nemokėti valstybei mokesčių, - tai taip pat konflikto tarp kultūrinių tikslų ir socialinės struktūros, neleidžiančios verslininkams legaliomis priemonėmis pasiekti jų, pasekmė. Politikai ar valdininkai, kurie nejaučia skrupulų panaudoti užimamų pareigų savanaudiškiems tikslams - dar vienas toks pavyzdys. Tokių atvejų mūsų spaudoje aprašyta pakankamai daug tam, kad būtų galima tvirtinti, jog už kiekvieno pavienio atvejo slypi bendri socialiniai procesai. Tai, kad iki šiol praktiškai nebuvo nė vieno atsistatydinimo, rodo, kad naujos elgesio formos yra nesusiformavusios ir visos priemonės, kokios jos bebūtų, yra pateisinamos ar bent jau nesmerkiamos. Pasitikėjimas visuomene ar valstybine institucija (o tuo pačiu ir jos funkcionalumas) paaukojamas atskiroms individo tikslų labui. Kuo tai gali baigtis, iliustruoja savanorių konfliktas. Kokios bebūtų jo konkrečios priežastys, išvada gali būti padaryta viena: nepasitikėjimas institucijomis skatina ir kitus žmones naudoti šiaip jau neleistas priemones savo veikloje.

Inovacinis elgesys politinėje sferoje yra kur kas pavojingesnis už paprastą nusikalstamumą, nes jis griauja visuomenės tvarką iš pačių jos pagrindų, sukuria terpę korupcijai¹¹. Politinis ir valstybinis gyvenimas pasidaro atskirų grupių interesų kovos laukas, kuriame taisyklės egzistuoja tik dėl akių. Pasekmė gali būti taip vadinamos pretorinės politinės sistemos¹² skatinimas.

Ši sistema atsiranda, kai padidėjusio politinio aktyvumo nebeatitinka neefektyvios valstybinės ir politinės institucijos. Politinis gyvenimas tada tampa tiesiogine įvairių interesų grupių konfrontacija. Institucijos, politinės organizacijos dėl jų silpnumo nėra pripažįstamos kaip politi-

¹¹ žr. S. Huntington, *Political Order in Changing Societies*. New Haven, 1968.

¹² *Ibid* p. 196.

nės veiklos priemonės ar tarpininkai, pateikiantys prieštarų interesų suderinimo būdus. Reguliacinė ir kontrolės sistema išskysta, "... tarp grupių neegzistuoja susitarimas dėl legalių konfliktų sprendimo metodų ... kiekviena grupė pasitelkia tas priemones, kurios atspindi jos konkrečias galimybes ir prigimtį. Turtingi papirkinėja, darbininkai streikuoja, kariškiai grasina ginklu ir t.t."¹³. Mūsų nagrinėjamas deviantinis elgesys prisidėjo prie tokios sistemos išsivystymo. Visos ar beveik visos priemonės tampa pateisinamos. Institucijos pradėdamos išnaudoti save tikslams, personalizuojamos. Nedidelės labiau apibrėžtų interesų grupės tokioje situacijoje susiorganizuoja greičiau nei difuziškų interesų "vidutiniai" rinkėjai. Taip politinė veikla, svarbiausios valstybinės ir visuomeninės organizacijos atsiduria siaurų grupių rankose, o politinis visos visuomenės aktyvumas, neturėdamas institucinių priemonių reikštis, smunka. Rezultatas gali būti gili politinė krizė: autokratinis režimas, jei elitas sugebės įvesti stiprią kontrolę, destabilizacija, jei didelė masė žmonių sugalvos savo politinių tikslų siekti krašutinėmis priemonėmis arba pastovi nestabilumo būseną, kai į valdžią pakaitomis ateina tai viena, tai kita interesų grupė, klesti korupcija, valdžios ir visuomenės institucijos yra priemonės ne politinės veiklos reguliavimui, o kuriems nors pašaliniais tikslais siekti.

Galų gale reikia pasakyti, kad šias inovacines tikslo siekimo priemones naudojantiems žmonėms šiuo metu dažniausiai sekasi, nes socialinės institucijos yra per silpnos palaikyti legalias normas. Tokia sėkmė, savo ruožtu, pavojinga tuo, kad skatina vis daugiau žmonių nepaisyti ribos tarp moralių ir amoralinių priemonių, toliau smukdo pasitikėjimą visuomenės institucijomis. Riba, kai situacija taps nebevaldoma, gali būti pasiekta.

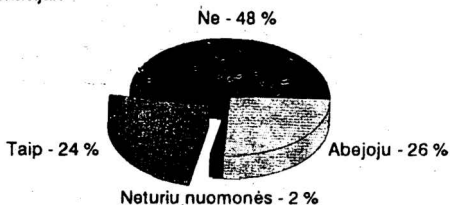
Tai buvo lyg ir viena medalio pusė. Dabar žvilgtelėkime į kitą.

Kitas jau minėtas prisitaikymo būdas - ritualizmas ir retretizmas pavojingas grėsiąčiu didelės žmonių dalies, dėl vieno ar kelių priežasčių nesugebėjusios/nenorėjusios perimti inovacinio elgesio, pasyvumu, bet kokių ambicijų, aspiracijų atsisakymu. Gąsdinančios inovacinio elgesio apraiškos šiuos žmones stumia į tikslų, kurie yra to elgesio priežastis, atmetimą ir normų, kurios garantuotų saugumą, pervertinimą. Elgesio būdas pasidaro savitikslis, jis neveda į jokią kitą tikslą, taigi, faktiškai yra ritualas. Ši alternatyva inovaciniam elgesiui yra tiesiausias kelias į visuomenės sąstingį, kurio pasekmės yra sunkiai nuspėjamos. Tai, ką matome vykstant pastaruosiu metu Lietuvoje, yra grėsmingas tokio įvykių vystymosi scenarijaus ženklas. Viena vertus, deviantinis el-

¹³ Karts nuo karto pasigirstantys pasvarstymai, ar ten, kur reikia, einaime, ar nepasukus "atgal" ar "į šoną" - tai tik dar vienas patvirtinimas šiam teiginiui.

gesys apima vis daugiau visuomenės gyvenimo sferų, kita vertus, didelė masė žmonių yra linkusi atsisakyti bet kokio, ypač politinio, aktyvumo. Politinis, ekonominis elitas organizuojasi ir telkia savo rankose galią, o visa visuomenė lieka difuziška, neturinti institucinių veiklos priemonių ir todėl nepajėgi kontroliuoti valdžios veiksmų. Pasekmės yra sunkiai prognozuojamos¹⁴. Žmonės, kurie atsisako tikslų patys, nenori, kad jų turėtų ir likusi visuomenės dalis. Bandymas riboti kultūrinį Vakarų poveikį, kai kurias labiausiai drastiškas jo apraiškas, raginimai išsaugoti "tautinę" ar "krikščionišką" kultūrą yra ne kas kita kaip kova prieš naujuosius tikslus, bandymas atstatyti status quo¹⁵.

Netgi tarp kai kurių deputatų, matyt, vyrauja tokios nuotaikos. Vienos jų apklausos rezultatai yra gana simptomatiški. Štai kaip pasiskirsė jų atsakymai į klausimą "Ar Jūs pritartumėte verslininkų turto, pinigų konfiskacijai?"¹⁶

Seimo rinkimų rezultatai irgi gali būti interpretuojami kaip didelės visuomenės dalies noras grįžti prie senų, stabilių elgesio normų, tampančių savitikslių ir savo pastovumu suteikiančių psichologinį bei socialinį komfortą. Gąsdinančios inovacinio elgesio apraiškos, pastovus socialinis spaudimas pasikliauti tik savo aktyviu veikimu psichologiškai išvargino žmones.

Taigi, tokios yra dvi medalio pusės. Tai, be jokios abejonės, kraštutiniai atvejai. Yra žymiai labiau subalansuotų elgesio formų. Vis dėlto tokių kraštutinių egzistavimo, kaip tai bandžiau pagrįsti šiuo straipsniu, atmesti negalima. Tačiau tik empirinis sociologinis tyrimas galėtų atskleisti, kokie yra realūs vienos ar kitos elgesio formos paplitimo mastai ir į kokį elgesį linkusios įvairios visuomeninės grupės. Tik tada turbūt būtų galima siūlyti ir kokias nors socialines priemones padėčiai taisyti.

¹⁴ Taigi, negalima atmesti prielaidos, kad ritualinis elgesys gali būti kultūrinės reakcijos į svetimų tikslų priėmimą apraiška. Tada tai būtų pasyvus elgesys tik naujų tikslų atžvilgiu. Bet, kaip jau minėta, tokio pobūdžio analizė išeina už šio straipsnio ribų.

¹⁵ Duomenys paimti iš apklausos, surengtos Seime 1993 07 13.